

В.Л. Яроцький, д-р юрид. наук,
зав. кафедри цивільного права № 2
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

УДК 347.457

НОРМАТИВНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ Й САМООРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Висвітлення тих чи інших аспектів специфіки правового регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права, завжди було предметом пильної уваги правників. Зокрема, окреслену проблему порушували А.С. Довгерт, М.М. Сібільов, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко та ін. Разом із тим деякі теоретичні питання, пов'язані з вивченням специфіки правової регламентації відносин у приватно-правовій сфері, в цивілістиці досліджені недостатньо. Можливість аналізу поставленої проблематики зумовлена тим, що правове регулювання в одному з можливих ракурсів розглядається в теорії права як різновид соціального управління-

ського процесу [5, с. 635], за допомогою якого забезпечується «результативний нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини спеціальної системи, власне, правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації й застосування)» [1, с.9]. Для ілюстрації обстоюваних загальнотеоретичних положень деякі науковці (зокрема С.С. Алексєєв) часто використовують приклади, що ґрунтуються на порівнянні публічно-правової і приватноправової сфер правового регулювання. Організаційно-впорядкувальний вплив першої з них на впорядковані правом відносини забезпечується головним чином за рахунок «зовнішнього» нормативно-організаційного регламентацій-

ного (управлінського) впливу. Структура приватноправової царини характеризується органічним поєднанням у межах єдиної регулятивної (а відтак, управлінської) системи нормативної організації впорядкування цивільних відносин (нормативного регулювання) та їх самоорганізації (саморегулювання). Системи, що самоорганізуються, в правовій літературі пропонується розглядати як такі, що здатні при активній взаємодії із середовищем змінювати свою структуру, зберігаючи водночас цілісність, дозволяючи діяти в межах закономірностей, притаманних оточенню, обираючи одну з можливих ліній поведінки» [6, с. 360, 361]. Аналіз основних напрямків здійснення регламентаційного впливу й галузевої специфіки функціонування сфери цивільно-правового регулювання з точки зору її структури робить можливим розглядати її як окрему систему соціального управління, що функціонує на засадах диспозитивності й самоорганізації.

Функціонування цієї сфери на самоорганізаційних засадах пояснюється особливостями галузевого предмета, методу й механізму правового регулювання. Указані елементи характеристики цивільного права як галузі в досліджуваному ракурсі одночасно виступають чинни-

ками, що визначають специфіку соціально-управлінського впливу на розглядувані відносини. Сфера цивільно-правового регулювання постає окремою самоорганізованою соціальною управлінською системою, в межах якої забезпечується регламентаційний вплив на цивільні відносини цілісної системи правових засобів різних рівнів, призначення й регламентаційної спрямованості. Формування окремих із цих правових засобів (укладення договорів, учинення односторонніх правочинів, оформлення, розміщення, видача цінних паперів тощо) здійснюється на самоорганізаційних засадах. Самоорганізація приватноправової царини визначає можливість набуття й безперешкодної реалізації суб'єктивних цивільних прав у межах забезпечуваного нормами цивільного права нормативного впливу, але в кінцевому підсумку створюваного самими учасниками цивільних правовідносин з метою задоволення своїх інтересів. Самоорганізаційні засади функціонування цієї сфери зумовлені перш за все характером і колом охоплених нею відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні й майновій самостійності їх учасників. Урахування їх специфічності зумовлює закріплення юридичних конструкцій, застосування яких

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ґрунтується на диспозитивних засадах правового регулювання цивільних відносин. Диспозитивність перш за все полягає в окресленій нормами цивільного права здатності управомочених осіб діяти ініціативно, обираючи можливі варіанти їх правомірної поведінки, тобто самостійно визначати форми реалізації комплексу наданих їм правових можливостей. Однак диспозитивність методу цивільно-правового регулювання передбачає не тільки можливість обирати варіанти правомірної поведінки, визначені на рівні положень управомочуючих норм цивільного права. Вона зумовлює й засади самоорганізації правового регулювання більшості різновидів цивільних відносин. Диспозитивність методу, загальнодозвільний характер режиму й елементний склад (зокрема, наявність правових засобів, що формуються самими учасниками правовідносин) механізму цивільно-правового регулювання в сукупності визначають самоорганізаційні засади впорядкування приватноправової сфери.

Структура нормативно-організаційних і самоорганізаційних засад у царині особистих немайнових і майнових відносин неоднорідна. Закріплені нормативно можливості прояву ініціативи учасників цивільних пра-

вовідносин і ступінь їх безпосередньої участі в забезпеченні локального регламентаційного впливу на особисті немайнові або майнові відносини різняться. Необхідність створення однакових умов для набуття і здійснення суб'єктивних прав для всіх учасників особистих немайнових відносин пояснює переважну роль нормативно-організаційних управлінських засад порівнянно із засадами самоорганізації в цій сфері локального впорядкувального впливу нормативних приписів цивільного права. У той же час специфіка механізму правового регулювання особистих немайнових відносин все ж не виключає наявності самоорганізаційних засад регламентації окремих їх видів. Приміром, вони мають місце при набутті і здійсненні прав на об'єкти інтелектуальної власності. Йдеться про договірне регулювання майнових прав авторів, похідних суб'єктів права інтелектуальної власності (правонабувачів і спадкоємців авторів), правові механізми колективного управління їх майновими правами, які діють на самоорганізаційних засадах.

Найбільший ступінь самоорганізації характерний для сфери регламентації майнових відносин. Самоорганізаційна активність їх учасників полягає, зокрема, в можливості здійс-

нення за їх участю індивідуального регулювання й саморегулювання відносин. Перше характеризується створенням регулятивних механізмів, що забезпечують набуття й реалізацію суб'єктивних цивільних прав з боку обмеженого кола учасників цивільних відносин. Наприклад, у корпоративних відносинах індивідуальне регулювання полягає в розробці й затвердженні статутів господарських товариств, різноманітних їх внутрішніх положень (приміром, Положення про нарахування й виплату дивідендів), інших локальних актів. Акти саморегулювання встановлюють суб'єктивні цивільні права і обов'язки шляхом укладення договорів або вчинення односторонніх правочинів. На самоорганізаційних засадах відбувається саморегулювання не тільки договірних, а й інших груп майнових відносин. Право прийняття відповідних актів саморегулювання, положення яких обов'язкові до виконання, забезпечує максимальне врахування індивідуальних потреб та інтересів суб'єктів, які беруть участь у встановленні моделей бажаної для них правомірної поведінки, оскільки її лінії (з урахуванням термінології Е.Г. Юдіна [6].) формуються ними самостійно.

Необхідність забезпечення охоплення регламентаційним

впливом різноманітних видів суспільних відносин пояснює універсальність комплексів правових засобів, що становлять елементний склад механізму регулювання майнових відносин, важлива роль у якому належить одностороннім правочинам і договорам. Адже саме багатоманітність конструкцій правочинів, закріплених на рівні положень ЦК України, і можливість конструювання нових їх видів у закріплених законодавством межах, дозволяє учасникам цивільних відносин забезпечити найвищий рівень самоорганізації у формуванні бажаних для них моделей правомірної поведінки й передбаченні наслідків неправомірної. Основне функціональне призначення заснованих на засадах самоорганізації односторонньо-правочинних і договірних актів саморегулювання полягає в універсальності їх застосування як правових засобів опосередкування оборотоздатності об'єктів цивільних прав та інших динамічних аспектів функціонування цивільного обороту. Це дозволяє підкреслити влучність запропонованого в правовій літературі підходу до визначення договору в одному з можливих аспектів аналізу його правової природи як універсального юридичного засобу (елемента) механізму правового регулювання [2, с. 53].

Самоорганізація порядку правового регламентування майнових відносин самими їх учасниками відбувається й за допомогою односторонніх правочинів. Ці акти саморегулювання широко застосовуються у сфері спадкування. Це, наприклад, такі односторонні правочини, як заповіт (ст. 1233 Цивільного кодексу України, далі – ЦК), прийняття або неприйняття спадщини (ст. 1268), заповідальний відказ (ст. 1238). Самоорганізаційні засади характеризують також забезпечення саморегулювання відносин представництва, в межах яких може застосуватись довіреність (ст. 244, 246). З урахуванням можливості виникнення останніх відносин при здійсненні підприємницької діяльності довіреністю (на противагу договору) можуть визначатись повноваження комерційного представника. Названі односторонні акти саморегулювання мають загальний характер, оскільки можуть використовуватись і для впорядкування інших відносин, які становлять предмет цивільного права. З огляду на функціональне призначення односторонньо-правочинних і договірних актів саморегулювання у структурі механізму правового регулювання майнових відносин у досліджуваному ракурсі їх можна визначити як правові засоби, що

забезпечують самоорганізаційні засади його регламентаційного впливу.

Своєчасне забезпечення необхідних і достатніх меж упорядкування відповідних однорідних груп соціальних відносин – одне з головних завдань нормотворчості в будь-якій галузі права. У приватноправовій сфері акти нормативного характеру повинні враховувати зумовлене рівнем соціально-економічного розвитку суспільства прогнозоване виникнення нових видів суспільних відносин і в ідеалі не допускати появи прогалів у їх регулюванні. Однак із цього приводу слід навести слушну думку С.А. Степанова, що прогалини, приміром, у цивільному праві – сама його сутність, що виражається в прагненні приватного права до великих «вільних зон» [3, с. 329].

Оцінка наявності таких прогалів як позитивного або негативного явища (хоча й об'єктивно неминучого) становить окрему проблему. З урахуванням ступеня важливості і значної питомої ваги відносин, що становлять предмет цивільного права в загальній сукупності врегульованих правом соціально-правових зв'язків, поява нових їх видів, які об'єктивно потребують нормативної регламентації, не тільки не виключається, а й вбачається неминучою. Подальше законо-

давче стимулювання й удосконалення позанормативного (індивідуального) регулювання й саморегулювання як його складника доцільно розглядати як шляхи вирішення проблеми скорочення небажаних прогалин у цивільно-правовому регулюванні. Вони мають місце, якщо відповідна частина відносин впорядкована на недостатньому рівні або залишилась поза регламентаційним впливом. Тому проблематика створення ефективних механізмів прогнозування й уникнення появи прогалин у цивільно-правовому регулюванні є досить актуальною, оскільки порядок їх подолання унормований на законодавчому рівні. Положення ст. 8 ЦК визначають можливість застосування для регламентації неврегульованих відносин аналогії закону або права (частини 1 і 2 ст. 8 відповідно). У контексті зазначеного вище показово, що вказані положення нового ЦК України однією з умов застосування аналогії закону або права називають неврегульованість відносин не тільки шляхом нормативного регламентування, а й ігнорування сторонами такого важливого правового засобу саморегулювання, як договір.

Структура соціального управління в приватноправовій сфері повинна характеризуватись найбільш оптимальним

співвідношенням нормативного й позанормативного регулювання. Забезпеченням їх виваженого балансу – основне завдання формування механізму цивільно-правового впливу в цілому (як категорії, що має ширше значення й термінологічне застосування, ніж механізм цивільно-правової регламентації). Слід, вважаємо, погодитися з висловленою в цивілістичних джерелах думкою, «норми цивільного права, як правило, розраховані на доповнення нормативного регулювання індивідуальною регламентацією відносин за розсудом співчасників цивільно-правових зв'язків» [7, с. 86]. Положення ЦК ґрунтуються на новому, більш виваженому підході до окреслення співвідношення нормативного й позанормативного (індивідуального) регулювання цивільних відносин і саморегулювання як його складника. Учені-цивілісти на це вказують стосовно особливостей такого співвідношення в забезпеченні регламентації договірних відносин. Зокрема, З.В. Ромовська, як і М.М. Сібільов, підкреслюють, що в зазначеній царині договірних відносин проект відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договору [4, с. 41]. Зауважимо, що відповідно до ч. 4 ст. 6 ЦК всі положення, що стосуються співвідношення актів цивільного законо-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

давства й договору поширюються й на односторонні правочини.

Забезпечення оптимальної структури нормативного й позанормативного регулювання цивільних відносин визначає шляхи розв'язання проблеми скорочення прогалин у досліджуваній сфері. Один із напрямків її розв'язання полягає в забезпеченні всебічного стимулювання (на нормативному, організаційному й навіть ідеологічному рівнях) активної участі суб'єктів цивільного права в регламентації приватноправових відносин. У цьому аспекті правові стимули можуть розглядатись як різновид способів правового регулювання, що стимулюють розвиток сомоорганізаційних засад забезпечення регламентаційного впливу на цивільні відносини. Стимулювання підвищення активності й розширення меж правових можливостей учасників цивільних правовідносин покликано постійно розширювати рамки самоорганізації досліджуваної царини. Як передумови особистісного характеру, що стимулюють активність учасників цивільних правовідносин і збільшують їх правові можливості, треба відмітити рівень їх правової культури та юридичної поінформованості. Вони мають суб'єктивний характер, але теж суттєво впливають на самоор-

ганізацію у визначенні моделей їх правомірної поведінки. Активне поглиблення засад самоорганізації у сфері цивільно-правового регулювання також впливає на скорочення прогалин в останньому. Так, на засадах самоорганізації ґрунтується широке використання в цивільному (в першу чергу майновому) обороті не суперечних актам цивільного законодавства й положенням договору звичаїв, зокрема, ділового обороту (ст. 7 ЦК). На таких же засадах у майнових відносинах реалізуються всі аспекти принципу свободи договору (п. 3 ст. 3 ЦК) й пріоритету договірного регулювання (саморегулювання) над нормативним.

Викладене дозволяє дійти наступних висновків. Поряд з подальшим удосконаленням окреслених актами цивільного законодавства нормативних механізмів самоорганізаційні засади діяльності учасників цивільних відносин при конструюванні, прийнятті й застосуванні актів позанормативного регулювання (саморегулювання) потрібно розглядати як взаємопов'язані шляхи забезпечення оптимізації загальної структури регламентаційних механізмів, використовуваних у приватноправовій сфері. За рахунок переважання дозволінь, об'єктивованих у положеннях більшості норм цивільного права, у

приватноправовій царині створюється унікальний галузевий загальнодозвільний режим правового регламентування, що ґрунтується перш за все на засадах диспозитивності. Цей режим підлягає розгляду як особливий порядок регулювання цивільних відносин, що забезпечується за рахунок взаємодії відповідної сукупності правових засобів, структурно поєднаних у межах окремої соціальної управлінської системи. Поглиблений аналіз специфіки забезпечуваного нормативними й позанормативними регуляторами регламентаційного впливу на особисті немайнові й майнові відносини дозволяє дійти висновку щодо самоорганізаційних засад функціонування сфери цивільно-правового регулювання. Дослідження структури останньої зумовлює можливість її розгляду як складної системи соціального управління, що функціонує на засадах диспозитивності й самоорганізації. Як відомо, прояв диспозитивних засад правового регламентування цивільних відносин полягає саме в наданні їх учасникам можливості обирати відповідні лінії поведінки, найбільш оптимальні й бажані для них її варіанти, набувати і здійснювати належні їм суб'єктивні цивільні права. Адже прояв учасниками цивільних відносин ініціативи у здійсненні саморегулювання

окремих їх видів підлягає розгляду як одна з таких ліній (напрямків) правомірної поведінки, окресленої уповомочуючими нормами цивільного права.

Структура правового регулювання приватноправових відносин обумовлена загальнодозвільною спрямованістю приписів уповомочуючих норм цивільного права. Їх упорядкувальна дія показує органічне поєднання нормативних приписів і позанормативних регуляторів. Позанормативний характер, зокрема, мають договори, односторонні правочини, локальні акти й статuti юридичних осіб, звичаї тощо. Визначена засадами самоорганізації й диспозитивності структура правового регулювання приватноправової царини забезпечує регламентаційний вплив відповідних взаємоузгоджених комплексів правових засобів на окремі групи особистих немайнових і майнових відносин. Регулювання цивільних відносин відбувається не лише на законодавчому рівні, а й за безпосередньої участі самих учасників цивільних відносин, наділених правом накреслювати напрямки, характер і межі впорядкувального впливу на ці відносини.

Самоорганізаційні та диспозитивні засади формування загальної структури соціального

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

управління у досліджуваній царині характеризуються єдиноспрямованістю на безперешкодне забезпечення і набуття, передачі, здійснення й захисту відповідних категорій суб'єктивних цивільних прав, поставлене в залежність від розсуду управомоченої особи. Самоорганізаційні засади в розглядуваному аспекті підлягають вивченню в контексті можливості учасників цивільних відносин з урахуванням конкретних норм цивільного права брати участь у формуванні відповідних регламентаційних механізмів з використанням як нормативних, так і позанормативних регуляторів. Право визначати характер і межі забезпечуваного ними правового впливу, свідомо й самостійно підпорядковуючи варіанти своєї правомірної поведінки пев-

ним моделям і напрямкам її здійснення, належить безпосередньо учасникам цих відносин. Стосовно цього самоорганізаційні засади забезпечення регламентації цивільно-правової сфери не підлягають повному ототожненню з диспозитивними як такі, що мають похідну від них природу. Таким чином, органічний взаємозв'язок нормативних, диспозитивних і самоорганізаційних засад у поєднанні з іншими чинниками зумовлює унікальність структури соціального управління у приватноправовій сфері. Розглянуті особливості в одному з можливих аспектів дозволяють вирізняти її з-поміж інших систем соціального управління, функціонування яких забезпечується нормативними положеннями інших галузей системи права України.

Список літератури: 1. Комаров С.А. Общая теория государства и права в схемах и определениях. – М.: Манускрипт, 1997. – 368 с. 2. Сібільов М.М. Цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання у сфері приватного права // Пробл. законності. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. – Вип. 58. – С. 47-54. 3. Степанов С.А. О «пробелах» в праве // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. тр. – М.: Статут, 2001. – С. 328-330. 4. Ромовська З.В. Проблеми загальної теорії права в проєкті Цивільного кодексу України // Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А. Довгерт. – К.: Укр. центр правн. студій, 2000. – С. 41-44. 5. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с. 6. Юдин Э.Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем // Проблемы методологии системного исследования: Сб. науч. тр. – М.: Юрид. лит., 1970. – 420 с. 7. Яковлев В.Ф. Сущность и основные черты гражданско-правового метода регулирования общественных отношений // Правоведение. – 1972. – № 6. – С. 81-90.

Надійшла до редакції 26.12.2008 р.